

PANDEMIYA DAVRIDAGI ISHSIZLIK VA UNING OLDINI OLISH SABABLARI, XUSUSIYATLARI VA YO'LLARI

Tursunov Abubakr

TDIU, MMT-76 guruh talabasi

Ilmiy rahbar: dots. Umirov Abdisolom

Annotatsiya: Ish bilan bandlikning yuqori darajasiga erishish davlatning makroiqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlaridan biridir. Qo'shimcha ish o'rinlarini yaratadigan iqtisodiy tizim ijtimoiy mahsulot miqdorini oshirish va shu tariqa aholining moddiy ehtiyojlarini qondirish vazifasini qo'yadi. Mavjud ishchi kuchi resurslaridan to'liq foydalanilmaganda, tizim ishlab chiqarish qobiliyatlari chegarasiga yetib bormasdan ishlaydi.

Kalit so'zlar: ishsizlik, ishchi kuchi, aholi, migratsiya.

Ishsizlik odamlarning hayotiy manfaatlariga katta zarar yetkazadi, ularga o'zlarining qobiliyatlarini o'zlari eng ko'p ifoda etishi yoki ularni bunday imkoniyatdan mahrum qilishi mumkin bo'lgan faoliyat turiga kiritishlariga yo'l qo'ymaydi, chunki odamlar jiddiy psixologik stressga duch keladilar. Yuqorida aytib o'tilganidek, ishsizlik darajasi iqtisodiyotning umumiy holatini aniqlash, uning samaradorligini baholash uchun asosiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Ish beruvchilarning ishchi va yangi ishga qabul qilinadigan malaka darajasiga bo'lgan talablari oshiriladi. Yoshlar, ayollar, pensionerlar, nogironlar, ozodlikdan mahrum etilgan joylardan ozod etilgan shaxslar, ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ishga joylashtirish imkoniyatlari qisqartirilmoqda.

Iqtisodiy aloqalarning uzilishi natijasida hosil bo'lgan ishlab chiqarishning pasayishi natijasida iqtisodiy konyunktura yomonlashadi, ishsizlik salohiyatining to'planishi sodir bo'ladi. Ishsizlar- bu mamlakat aholisining bir qismi, mehnatga layoqatli yoshga to'lgan, ish bilan band bo'lmagan va qonunchilikda belgilangan muddat davomida ish qidiradigan shaxslardan tashkil topgan. Shu bilan birga, ishsizlar tegishli organlar va muassasalar tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar asosida hisoblab chiqiladi (masalan, ko'plab mamlakatlarda mehnat barjasi statistikasi qo'llaniladi) va ishchi kuchi mamlakat aholisining umumiy ko'rsatkichi va muayyan guruhlar o'rtasidagi farq sifatida tavsiflanadi. Mehnatga layoqatsiz aholiga yoshi va sog'lig'i tufayli mehnatga qodir bo'lmagan odamlar kiradi: - mehnatga layoqatli yoshga etmagan shaxslar-maxsus muassasalarda (qamoqda saqlash joylari, psixiatriya klinikalari) bo'lgan shaxslar - ishchi kuchidan nafaqaga chiqqan shaxslar (pensionerlar, nogironlar va boshqalar.) Ishsizlik darajasining olingan ko'rsatkichi faqat arifmetik bo'lganligi muhimdir. Ishsizlikning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini baholash, mamlakat iqtisodiyoti va uning ijtimoiy muhitiga turli xil ta'sir ko'rsatadigan turli xil turlarni

hisobga olish kerak. Ishsizlikning bir nechta turlari mavjud: ishqalanish ishsizlik, avvalgi ish joyidan chiqib ketgan odamlar yangi korxonaga ko'chib o'tishlari bilan bog'liq. Bunday ishsizlikning asosiy belgisi uning qisqa muddatidir. Institutsional ishsizlik huquqiy me'yorlar, mehnat bozori tuzilishi, uning talabi va ta'minotiga ta'sir qiluvchi omillar bilan bog'liq. Shunday qilib, ortiqcha ijtimoiy to'lovlar ish taklifining pasayishiga olib keladi, ishsizlik darajasining oshishiga yordam beradi. Ixtiyoriy ishsizlik, mehnatga layoqatli aholi orasida har qanday sababga ko'ra ishlashni istamagan odamlar borligi bilan bog'liq. Texnologik ishsizlik, ayniqsa, ilmiy va texnologik taraqqiyotning yuqori daromad darajasi bilan birlashtirilgan mamlakatlarda sezilarli. Bunday kombinatsiya ishlarni qisqartirishni iqtisodiy jihatdan samarali qiladi. Strukturaviy ishsizlik, ilmiy va texnologik taraqqiyotning ta'siri ostida iqtisodiyotning keng ko'lamli tarkibiy o'zgarishlari sodir bo'lganda paydo bo'ladi. Ba'zi sohalarda investitsiya talabi, mahsulot ishlab chiqarish va bandlik ortib bormoqda, boshqalarda ishlab chiqarish kamayadi va ish o'rinlari kamayadi. Mintaqaviy ishsizlik bu hududda mehnat talabi va ta'minoti o'rtasidagi nomutanosiblik natijasida yuzaga keladi. U hududlarning notekis iqtisodiy rivojlanishining ta'siri ostida shakllanadi, demografik, tarixiy, madaniy va boshqa o'ziga xos omillar ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi, qurilish, baliq ovlash, yil davomida mehnat talab keskin o'zgarishlar bor: mavsumiy ishsizlik, muayyan tarmoqlar ishlab chiqarish hajmi o'zgarishlar tufayli. Qisman ishsizlik korxonalar mahsulotlariga bo'lgan talabning pasayishi natijasida yuzaga keladi. Ishchilar to'la vaqtli ish yo'qligi sababli ish vaqtining bir qismini ishlashga majbur. Yashirin ishsizlik, xodimning rasmiy ravishda ish joyiga ega bo'lishiga bog'liq, biroq ayni paytda haqiqiy ish yo'q, uning ishi uchun haq olinmaydi va tashkilot faoliyatida talab qilinmaydi. Ishsizlikning asosiy sabablari: - aholining ortiqchiligi (umuman, jahon iqtisodiyoti mehnatga layoqatli bo'lib, aholining jadal o'sishi bunga hissa qo'shadi) - kasaba uyushmalarining harakatlari va aholining ijtimoiy-iqtisodiy faolligi bosimi ostida ish haqi stavkalarini muvozanat darajasidan yuqori belgilash - ilmiy va texnik inqilob davrida kapital mehnatining o'rnini bosish-mehnat bozorida monopsoniyaning mavjudligi (monopolistlar ish haqi shartlarini belgilaydi va ish bilan bandlikni kamaytiradi) - kam to'lovga layoqatli talab. Bu sabablar, baribir, ishsizlikka olib keladi yoki uning yanada rivojlanishiga hissa qo'shadi. Nazoratsiz rivojlanish-bu hodisa jiddiy makroiqtisodiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Yuqori ishsizlik natijasida aholi daromadlari tushib ketadi, ya'ni hal qiluvchi talab kamayadi. Ishsizlik tufayli aholi daromadlarining pasayishi Real jamg'armalarning pasayishiga olib keladi. Jamg'arma investitsiya manbai bo'lgani uchun davlat byudjetga kamroq soliq tushumini oladi. Turli darajadagi ishsizlik yuki turli ijtimoiy guruhlarga ta'sir qiladi. Bundan tashqari, ishsizlik nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy – iqtisodiy hodisa emasligini unutmaslik kerak. Ishsizlikning ijtimoiy xarajatlariga quyidagilar kiradi: - ijtimoiy noumidlikning o'sishi - psixologik keskinlikning o'sishi - ijtimoiy faollik (ish tashlashlar, mitinglar,

ommaviy nutqlar) - jinoyatchilikning o'sishi. Ishsizlik sharoitida davlat bir qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishga qaratilgan murakkab kompleks muammoni hal qilish zarurligiga duch kelmoqda. O'zbekistonda ishsizlarni hisobga olish ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: bandlik xizmatiga murojaat qilish asosida va aholi sonining 0,06% miqdorida ish bilan bandlik muammolari bo'yicha so'rov natijalariga ko'ra.

"COVID-19 davrida koronavirus infeksiyasining tarqalishini oldini olishga qaratilgan karantin choralari mehnat bozoriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi", deyiladi hisobotda. Ishga joylashishga muhtoj shaxslar soni 1,94 million kishini tashkil etdi. 16 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar orasida ishsizlik darajasi 20,1% ga, ayollar orasida 17,4% ga yetdi. Dastlabki ma'lumotlarga ko'ra, mehnat resurslari soni 2019 yilning shu davriga nisbatan 0,6% ga o'sdi va 19 million kishini tashkil etdi. COVID-19 ning iqtisodiy sub'ektlar faoliyatiga salbiy ta'siri tufayli ish bilan band bo'lganlar soni 5% dan 12,7 million kishiga kamaydi. Yakka tartibdagi tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi shaxslar soni o'tgan yilning shu davriga nisbatan 167,5 ming (46,4%) ga kamaygan. Bu koronavirus infeksiyasining tarqalishini oldini olishga qaratilgan cheklov choralarning natijasidir, deya ta'kidladi mehnat vazirligi. Shu bilan birga, haq to'lanadigan jamoat ishlariga 131,2 ming kishini jalb qilish orqali rasmiy sektorda ish bilan band bo'lganlar sonining keskin kamayishiga yo'l qo'yilmadi, deya qo'shimcha qildi vazirlik. Chet elda ishlash uchun kelgan fuqarolar soni 2 million kishini tashkil etdi, bu o'tgan yilning birinchi yarmida 553,2 ming kishiga, 2020 yilning birinchi choragiga nisbatan esa 232 ming kishiga nisbatan past.

Iqtisodiyotning norasmiy sektorida ish bilan band bo'lganlar soni (chet elda ishlayotgan mehnat muhojirlarini hisobga olmaganda) 2019 yilning oxiriga nisbatan 2,1% yoki 105,3 ming kishiga kamaydi va 5,1 million kishini tashkil etdi. Bu vaqtinchalik bir martalik va mavsumiy ishlarda (108,4 ming), oilaviy korxonalarda va tadbirkorlarda (87,4 ming) mehnat munosabatlarini rasmiylashtirmasdan ish bilan band bo'lgan, shuningdek, ro'yxatga olinmagan (110,6 ming) ish bilan band bo'lgan tadbirkorlar sonini kamaytirish hisobiga sodir bo'ldi, deya xabar beradi mehnat vazirligi.

Dehqon va shaxsiy uchastkalarda ish bilan band bo'lganlar soni karantin davrida qolgan fuqarolar sonining o'sishi va bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan shaxsiy yordamchi xo'jaliklarni rivojlantirish uchun subsidiyalar ajratish dasturlari hajmining sezilarli darajada ko'payishi hisobiga 201,1 mingga oshdi.

"Tadbirkorlik subyektlariga va o'z — o'zini ish bilan ta'minlaydigan rag'batlantiruvchi imtiyozlardan foydalanish huquqini berish va mehnat stajini hisobga olish norasmiy sektorda ish bilan bandlarning ulushini kamaytirish imkonini beradi. Joriy yilning birinchi yarmida iqtisodiy faol bo'lmagan aholi soni 4,5% ga oshdi. Bu ko'rsatkich tufayli so'rov davomida, karantin vaqtida ishlarni to'xtatib tadbirkorlik va xizmatlar sohasi vakillari, keyinchalik boshqa faoliyat bilan shug'ullanish emas, balki

afzal, cheklovlar bekor keyin uning qayta tiklanishini bildirdi. Yanvar-iyun oylari orasida, ayniqsa, COVID-19 pandemiyasining mehnat bozoriga salbiy ta'sirini kamaytirish uchun mehnat organlari 588,2 ming ishsiz va band bo'lmagan fuqarolarni ish bilan ta'minlashga yordam berdi(ulardan 159,9 ming kishi - 30 yoshga to'lmagan, 229,4 ming ayol).Jumladan, doimiy ish o'rinlariga ishga joylashish va haq to'lanadigan jamoat ishlariga jalb qilish hisobiga 501,1 ming kishi ish bilan ta'minlandi, kasbga tayyorlash uchun 15 ming ishsiz xodim yuborildi, ishsizlik nafaqasi 27 ming ishsizga 10,1 milliard so'm miqdorida to'landi.

O'zbekistonda ishsizlik darajasi 2020 yilning yanvar-sentyabr oylarida 11,1% ni tashkil etib, birinchi yarim yilga nisbatan 2,1% ga kamaydi. Sentyabr oyida bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining Respublika aholi bandligi va mehnatni muhofaza qilish ilmiy markazi tomonidan mamlakatimizning 108 shahar va tumanlarida navbatdagi ijtimoiy so'rov o'tkazildi. Tadqiqot 490 o'zini o'zi boshqarish organlari, 4,9 ming uy, 26 ming fuqaro bilan qamrab olingan. 2020 yil yanvar-sentyabr oylarida mehnat resurslari soni 19 121,3 ming nafarni tashkil etdi. 2019 yilning shu davriga nisbatan ko'rsatkichdan 100,7% ga yoki 135,5 ming kishiga oshgan shaxs.

Iqtisodiyot tarmoqlarida ish bilan band bo'lganlar soni 13 205,2 ming kishini tashkil etdi, bu joriy yilning birinchi yarmiga nisbatan 3,7%(468,5 ming kishi) ga oshdi.Rasmiy sektorda band bo'lgan aholi soni 2020 yilning yanvar-sentyabr oylarida 5 673,8 ming kishini tashkil etib, joriy yilning yanvar-iyun davriga nisbatan 1,7% yoki 92,6 ming kishini tashkil etdi. Norasmiy sektorda ish bilan band bo'lganlar soni 5 618,8 ming kishini tashkil etib, joriy yilning yanvar-iyun oylarida shu ko'rsatkichga nisbatan 9,9% yoki 504,2 ming kishini tashkil etdi. Bu chet elda mehnat faoliyatini amalga oshirgan mehnat migrantlarining ichki mehnat bozoriga qaytishi va mavsumiy qishloq xo'jaligi ishlarida ish bilan band bo'lganlarni ko'paytirish hisobiga sodir bo'ldi.Chet elga chiqqanlar soni 1 912,6 ming kishini tashkil etib, joriy yilning yanvar-iyun davriga nisbatan 128,3 ming kishiga yoki 6,3% ga kamaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ishga joylashishga muhtoj bo'lganlar soni 1 642,5 ming kishini tashkil etdi. Iqtisodiy faol aholi orasida ishsizlik darajasi 11,1% ni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich 16-30 yoshdagi yoshlar orasida 17,1%, ayollar orasida 14,7% ni tashkil etdi. Joriy yilning yanvar-sentyabr oylarida mamlakatimizda iqtisodiy noaktiv aholi soni 4 273,6 ming kishini tashkil etib, joriy yilning birinchi yarmiga nisbatan 3% yoki 130,3 ming kishiga kamaydi.

2020 yil yanvar-sentyabr oylarida aholi bandligiga ko'maklashish tuman (shahar) markazlari murojaat qilgan fuqarolarga 910 201 ta xizmat ko'rsatdi. Murojaat etgan fuqarolarning 243 946 tasi ish bilan ta'minlandi, 500 499 tasi jamoat ishlariga jalb qilindi, 25 384 tasi kasb-hunarga o'rgatildi, 45 036 nafar fuqaroga ishsizlik nafaqalari tayinlandi, 38 002 tasi mehnat munosabatlari bilan bog'liq masalalar bo'yicha maslahatlar berdi.

Ishsizlik muammosi uy bekalari, nafaqaxo'rlar, talabalar uchun ish qidirishni talab qiladigan qiyin moliyaviy ahvolni kuchaytiradi. Ishsizlar sonining ko'payishi quyidagi omillarga yordam beradi: - ishsizlikni bostirish; - qisman majburiy ishsizlik (qisqartirilgan ish kuni, qisqartirilgan ish haftasi, ta'tilning uzayishi); - shartli ishsizlik (doimiy bo'lmagan ish); - vaqtinchalik ishsizlik (tug'ruq ta'tillari ,bolaga g'amxo'rlik qilish, bolalik nogironligi, og'ir kasal va keksa odamlar, parvarish qilinmasdan ozod qilish); - potentsial ishsizlik (nogironlik bilan bog'liq holda); - strukturaviy ishsizlik (qayta yo'naltirish ,yopish ,bankrotlik); - yoshlarning ishsizlik darajasi (maktablar, kasb-hunar kollejlari va litseylar, Oliy o'quv yurtlari bitiruvchilari); - ta'lim muassasalaridan chiqarib yuborilgan yoki o'z xohishiga ko'ra o'qishni to'xtatgan yoshlarning ishsizlik darajasi; - kasbiy malakalarning kamligi tufayli ishsizlik; - majburiy migratsiya natijasida ishsizlik (qochqinlar) - ozodlikdan mahrum qilish joylaridan qaytib kelgan ishsizlik; - uzoq muddatli tanaffusdan keyin ishni davom ettirishni istaganlar ishsizlik; - tabiiy ofatlar va ekstremal vaziyatlar (portlashlar, zilzilalar, suv toshqini, portlashlar yoki harbiy harakatlar natijasida korxonalar va muassasalarni yo'q qilish) natijasida ishsizlik. Bu yerda potentsial ishsizlar qo'shinini to'ldirishning barcha haqiqiy usullari mavjud emas. Hisobga olinmagan manbalar bir necha aholi guruhini anglatadi. Har bir davlatdagidek, O'zbekistonda ishlashni istamagan aholining muayyan qismi mavjud. Ushbu guruh davlatning doimiy qaramog'idir, mehnat birjasiga bormaydi va ishsiz sifatida ro'yxatga olinmaydi.

Biroq, mehnat bozoriga bosim o'tkazmasdan, ba'zi baholarga ko'ra, bir necha million odamga erishgan bu odamlar massasi, ayniqsa, kambag'allik nafaqalari to'g'risidagi qonun kuchga kirganda, byudjetga doimo bosim o'tkazadi. Ikkinchi guruh-jinoiy dunyo bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq. Davlat jinoyatchilikka qarshi kurashayotganda, jinoiy guruhlariga kiruvchi odamlar ishsizlar safini to'ldiradilar. Uchinchi guruh boy odamlardir, lekin rasmiy ravishda hech qanday joyda ishlamaydi, rasmiy ravishda ishsiz. Ish kuchini erkin sotishga to'sqinlik qiluvchi ma'muriy, huquqiy va iqtisodiy cheklovlarni olib tashlash, ya'ni ro'yxatga olish institutini bekor qilish, uy-joy bozorini rivojlantirish, davlat mulki monopoliyasini bartaraf etish, aholi bandligini davlat tomonidan tartibga solish mexanizmini rivojlantirish O'zbekistonda ishsizlikni bartaraf etish uchun muhim ahamiyatga ega. Ishsizlikni kamaytirish choralari quyidagilar: 1. Yangi ish o'rinlari yaratish orqali to'g'ridan-to'g'ri korxonada ishga joylashish(bo'linmalarni kengaytirish yoki yaratish, boshqa mutaxassisliklar bo'yicha qayta o'qitish); 2. Jamoat ishlarini tashkil etish (hududlarni, o'rmon massivlarini va shahar ko'chalarini obodonlashtirish, sabzavot bazalarida ishlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tozalash); 3. Xususiy tadbirkorlikni rag'batlantirish va aholining o'z-o'zini ish bilan ta'minlanishini rag'batlantirish, kichik biznesni rivojlantirish (hamkorlik, kooperativlar, fermer xo'jaliklari); 4. Noyob mutaxassisliklar va kasb-hunarlarini qayta tayyorlash va o'qitish 5. Bandlikning moslashuvchan shakllaridan

foydalanish(kasanachilik, yarim vaqtda, bir hafta); 6. Aholini ish bilan ta'minlash imkoniyatlari, bo'sh ish o'rinlari yarmarkalari, ochiq eshiklar kuni va h. k. haqida keng ma'lumot. O'qish paytida ham, bitiruvdan keyin ham yoshlar ko'p hollarda ish topishni xohlashadi, lekin barchasi ham muvaffaqiyatli emas. Ko'pchilik, ta'lim muassasasida olingan bilimlarning yuqori darajasi ularni ish bilan ta'minlashga kafolat berishiga ishonch hosil qiladi, lekin aslida ta'lim ish beruvchilar ishga qabul qilishda hisobga olinadigan yagona omil emas. Ish beruvchi uchun ish tajribasi kam emas. Ishsizlik va bandlik muammosi har bir davlatning rivojlanishida yetakchi o'rinni egallaydi. Bu aholining turmush darajasi va qashshoqlik chegarasidan tashqarida yashovchi odamlarning mavjudligiga bog'liq. Ishsizlik butun dunyo bo'ylab o'nlab yillar davomida kurash olib borgan va uni kamaytirish uchun turli chora-tadbirlar ishlab chiqilgan bo'lib, bu jamiyatning asosiy muammolaridan birini hal qilishga yordam beradi. Bozor iqtisodiyotida ishsizlikni hodisa sifatida butunlay bartaraf etish deyarli mumkin emas, biroq uni davlat iqtisodiyotining normal ishlashi va har bir insonning farovonligini ta'minlaydigan maqbul darajaga kamaytirish bo'yicha faol choralar ko'rish zarur. Shu munosabat bilan mintaqaviy bandlik dasturlarini tuzish alohida o'rin tutadi, buning asosida vaziyatni prognoz qilish va uning salbiy oqibatlarini yumshatuvchi chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish mumkin. Ish bilan ta'minlashning asosiy printsiplari va siyosati va tuzilgan dasturlar taklif etilayotgan chora-tadbirlarning strategik maqsadga muvofiqligi: to'liq, samarali va erkin ish bilan ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratish. Davlat bandlik muammolariga alohida e'tibor qaratishi kerak. Mehnat bozorini tartibga solish sohasidagi davlat siyosatining yo'nalishi, mehnat sohasidagi jarayonlarni kuzatish, ularning rivojlanish prognozi, birinchi navbatda, inqiroz holatlarining oldini olish, mehnat bozoridagi keskinlikni yumshatishga qaratilgan bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти. Дарслик. – Т.: Меҳнат, 2013. – 763 бет.
2. Labor Economics Pierre Cahuc, Stephane Carillo, Andre Zylberberg, William McCuaig The MIT Press Cambridge, Massachusetts London, England 2014, - 1021 p.
3. Абдурахмонов Қ.Х., Зокирова Н.Қ. Меҳнат иқтисодиёти ва сотсиологияси. Ўқув қўлланма. - Т.: «Фан ва технология», 2013. – 536 б.
4. Субанов Б.Д., Додобаев Ю.Т. Экология и безопасность жизнедеятельности. Учебное пособие. – Т.: Шарқ, 2013. – 307 стр.